

**Türk Halkları ve Dilleri:** (Bu yazı daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıştır)

## BAŞKURTÇA

**Emine Yılmaz**

### 1. BAŞKURLAR ve BAŞKURDİSTAN

Rusçada ve batı dillerinde *Başkıır*, Türkçede *Başkırt* veya *Başkıurt*, kendi dillerinde ise *Başkıort* (Başkıurt) olarak adlandırılan bu Türk halkının adı üstünde yapılan çok sayıda kökenbilim açıklaması Baskakov (1976: 51-88) tarafından toplanmış ve kendi önerisi de eklenerek sunulmuştur. Bu açıklamalar şöyle özetlenebilir: 1. *baş* “temel, asıl, önder” + *kurt* “kurt”; 2. *baş* “temel, asıl, önder” + *kurt* “arı” (Başkıurtlar arıcılıkla da tanınmış bir halktır); 3. *baş* “önder” + *kart* “yaşlı adam”; 4. *baş* “önder”+ *kur* “kabile, oymak”+ -t “çokluk eki”; 5. *baş-kurt* = *bul-gar* (ş/l denklığı ile). Baskakov’un önerisi: *badja* “kayınbirader” + *ogur* “Oğuz” > *badj(a) (o)gur* > *badjgur* > *badjgar* “Ogurların kayınbiraderi”.

Ayrıca *İslâm Ansiklopedisi*’nde (2. cilt, 1949: 328), *Başkıurt* = *beş ogur* birleştirmesi de vardır.

Volga bölgesindeki diğer Türk toplulukları gibi Başkıurtlar da Fin-Ugor, Kıpçak ve Bulgar öğelerin yüzyıllar boyu yoğurulmasıyla oluşmuş bir topluluktur. Bölgedeki varoluş zamanları bugün de tartışma konusudur. Bir taraftan, milat sıralarından beri bugünkü yurtlarında yaşadıkları öne sürülürken (İslam Ans. 2, 1949: 328), diğer taraftan Németh, Başkıurtların 13. yüzyıla kadar Macarca konuştuklarını, Moğollar döneminde Türkleşmiş olduklarını kabul etmektedir (İslam Ans. 2, 1949: 328).

Bir görüşe göre de Başkıurtlar, Bulgar hakanı Kubrat tarafından 7. yüzyılda Azak Denizi ile Kuban ırmağı dolayında kurulmuş olan *Büyük Bulgaristan* içinde yer alıyorlardı ve bu devlet 7. yüzyıl sonunda yıkılınca, Volga Bulgarları ile birlikte kuzeye, Volga dolaylarına çekilmişlerdi (Türk Ans. 5, 1952: 384).

Kuzeyev’e göre, 7.-10. yüzyıllarda, Genel Türkçe konuşan Türk toplulukları Güney Sibirya ve Merkezi Kuzey Asya’dan Başkıurdistan topraklarına geldiler. 9. yüzyıl sonu, 10. yüzyıl başında Volga Bulgar krallığı içindeki Ogurlarla (r/l dili konuşan batı Türkleri) ilişkiye girdiler ve Macarların ataları olan Fin-Ugor öğeler tarafından asimile edildiler. 10. yüzyıl sonu, 11. yüzyıl başında Kıpçaklar da bölgeye girmeye başladılar. Bu etkileşim Cengiz dönemi boyunca da sürdü ve ancak 16. yüzyılda Başkıurtların Rus egemenliğine girmesiyle son buldu (Golden 1992: 398).

922 senesinde bölgeyi ziyaret etmiş bulunan İbni Fadlan tarafından Şaman inancına bağlı ve çok geri kalmış bir halk oldukları belirtilen Başkıurtlar, Moğol istilası ve ardından Altın-Ordu Devleti egemenliği altında müslüman olmuşlardır. Altın-Ordu Devleti yıkıldıktan sonra, Başkıurtların yaşadıkları toprakların Beyaz

Volga ve Kama ırmakları arasında kalan bölümü Şeybanoğulları, güneybatısı da Nogay mirzalarının egemenliği altına girmiştir.

16. yüzyıl ortalarında Kazak hanı Hak Nazar, Başkurt topraklarını yönetimine almış, 17. yüzyıl boyunca ve sonrasında da Ruslar yavaş yavaş bölgeyi ele geçirmişlerdir. Bu süre içinde Başkurtlar, Tatarlarla da işbirliği yaparak sürekli Ruslara başkaldırırlar. 1728'de bu başkaldırırlar durduruldu ve Ufa vilayet merkezi yapıldı. Çariçe Katerina, 1798'de ülkeyi on iki kabile beyliğine böldüyse de 1861'de bundan vazgeçildi. O güne dek Dışişleri Bakanlığına bağlı bulunan Başkurtlar, 1872'de tümüyle Rus tebası sayıldı. 1917 devriminde Başkurtlar bir kongre toplayıp ordu kurdularsa da, 1918'de Ruslar orduyu dağıtıp kongre üyelerini tutukladılar. 1919'da Kızıl Ordu Başkurdistan'ı kuşattı. Başkurtlar, Kazaklarla birleşerek Orenburg'u merkez yapmak istediler fakat istek geri çevrildi ve Ruslar, çoğunluğu Rus olan Ufa vilayetini Başkurdistan'a katarak Ufa şehrini merkez yaptılar. 23 Mart 1919'da Başkurt Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. 1990'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Başkurt Cumhuriyeti adını alarak Rusya Federasyonu'na katıldı.

Güney Ural dağlarına yerleşmiş bulunan Başkurdistan, batısında Tatar ve Udmurt Cumhuriyetleri ile çevrilidir. Yüz ölçümü 143.000 kilometrekare ve başkenti Ufa'dır. Başkentini nüfusu 1979 sayımına göre 969.000'dir. On yedi şehri ve otuz dokuz yerleşim birimi bulunan Başkurdistan'ın toplam nüfusu, 2010 sayımına göre 4.072.292'dir. Bu nüfusun 935.880'ini Başkurtlar, 940.446'sını Tatarlar, 122.344'ünü Çuvaşlar, 1.547.893'ünü Ruslar, 75.571'ini Ukraynalılar ve 222.146'sını da diğer etnik topluluklar oluşturmaktadır.

Başkurtların toplam sayısı ise 1.371.452'dir. Bu nüfusun 935.880'i Başkurdistan'da, 355.114'ü bugünkü Rusya Federasyonu içinde, 80.458'i ise eski Sovyetler Birliği topraklarının çeşitli bölgelerinde yaşamaktadır.

## 2. BAŞKURTÇA

Türk dilleri ailesinin Kıpçak grubu içinde yer alan Başkurtça, kendisine en yakın Türk dili olan Tatarcadan önemli seslik değişmelerle ayrılır (bkz. SESBİLGİSİ).

İlk kez 19. yüzyıl ortalarında Tabın boyundan M. Selim Ümütbayoğlu tarafından bir yazı dili yapılmaya çalışılmışsa da, bu girişim başarılı olmamıştır. *Yadigâr* adlı çalışmasını Başkurtça yazdığı halde, yazı diliyle (Çağatayca) yayımlamak zorunda kalmıştır (Kazan 1897). Başkurtlar 19. yüzyıl sonuna dek, ortak yazı dili olan Çağatayca'yı kullanmışlardır.

20. yüzyıl başlarında, Arif Kiyikoğlu ile M. Osmanî, *Til Yarışı* dergisinde Başkurtça makale ve öyküler yayımladılar (1910). 1917'den sonra *Başkurt* ve *Başkurtistan* gazeteleri Başkurtça makaleler yayımlamaya başladılar. 1920'den sonra ise yayının tamamı Başkurtça oldu.

Başkurtçanın Güney ve Doğu olmak üzere iki büyük diyalekti vardır. Başkurt yazı dili Ufa ağzına dayanır.

## 3. KAYNAKÇA

AKINER, S., "Bashkirs", *Islamic Peoples of the Soviet Union*, 1983: 77-85, London, Boston, Melbourne and Henley.

BASKAKOV, N. A., "Über die Herkunft des Ethnonyms 'Baškir'", *Tractata Altaica*, Wiesbaden 1976: 51-58.

*Бауцкирско-русский словарь*, Moskva 1958.

*Бауцкорт теленең һүзлеге*, I, II, 1993, Mäskäv.

"Başkurt", *Türk Ansiklopedisi* 5, 1952: 383-384, Ankara.

"Başkurt Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi* 5, 1952: 384-385, Ankara.

"Başkurt Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi* 5, 1952: 385-388, Ankara.

BATTAL-TAYMAS, A., *Kazan Türkleri*, TKAE yay. 15 (2. baskı), Ankara 1966.

BENZING, J., "Das Baschkirische", *PhTF I*, 1959: 421-434, Wiesbaden.

ÇAĞATAY, S., *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, AÜ, DTCF yay. 214, 1972: 70-85, Ankara.

GOLDEN, P. B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, *Turcologica* 9, 1992: 262-264, 397-399, Wiesbaden.

MİRCANOVA, S. F., *Южный диалект бауцкирского языка* Moskva 1979.

POPPE, N., *Bashkir Manual*, UAS 36, 1964, Bloomington.

TAYMAS, A. B., "Die moderne kazantürkische und baschkirische Literatur", *Handbuch der Orientalistik*, fünfter band Altaistik, erster abschnitt Turkologie, 1963: 427-441, Leiden/Köln.

TEKİN, T., "On the History of the Labial Vowel Shifts in Tatar and Bashkir", *Tatarica*, 1987: 293-305, Vammala.

TEMİR, A., "Die nordwestliche Gruppe der Türksprachen", *Handbuch der Orientalistik*, fünfter band Altaistik, erster abschnitt Turkologie, 1963: 161-173, Leiden/Köln.

TOGAN, Z. V., "Başkirt", *İslâm Ansiklopedisi* 2, 1949: 328-332, İstanbul.

YULDAŞEV, A. A., "Бауцкирский язык", *языки народов СССР тюркские языки*, 1966: 173-193, Moskva.

#### 4. ALFABE ve YAZIÇEVİRİMİ

|     |                |     |           |
|-----|----------------|-----|-----------|
| А а | A a            | Л л | L l       |
| Б б | B b            | М м | M m       |
| В в | V, W v, w      | Н н | N n       |
| Г г | G g            | Ң н | Ŋ ŋ       |
| Ғ ғ | Ġ ġ            | О о | Ŭ ŭ       |
| Д д | d d            | Ө ө | Ŭ ŭ       |
| З з | Ƶ ƶ            | П п | P p       |
| Е е | yĩ-, yä-, ĭ, ä | Р р | R r       |
| Ё ё | Yo yo          | С с | S s       |
| Ж ж | J j            | Ҙ ҙ | Ç ç       |
| З з | Z z            | Т т | T t       |
| И и | İ, -İy i, -iy  | У у | U, W u, w |
| Й й | Y y            | Ү ү | Ü, W ü, w |
| К к | K k            | Ф ф | F f       |
| Қ қ | Ƙ ƙ            | Х х | Ḥ ḥ       |

Ц ц Ts ts

Ч ч Ç ç

Ш ш Ş ş

Щ щ Şç şç;

Ъ ъ '

Ы ы I i

Ь ь ' ,

Э э Ĭ-, Ä Ĭ-, ä

Ө ө Ä ä

Ю ю Yu, Yü yu, yü

Я я Ya ya

ø harfi Tatarca sözcüklerde w, Rusça ödünç sözcüklerde v değerindedir. ж, yeni ödünçlenmiş sözcüklerde, Rusçada olduğu gibi, Başkurtça sözcüklerde ise öndamaksıl söylenir. *u* > *u* > *u* ve *ë* yalnız Rusçadan alınmış sözcüklerde bulunur. *u* harfi Başkurtça sözcüklerde yalnız sözbaşında, ödünç sözcüklerde ise her durumda bulunur. Hece sonunda -*ÿ* değerindedir. *e* harfi Başkurtça sözcüklerde, sözbaşında *yĭ-*, söziçinde *ĭ*, Rusça sözcüklerde sözbaşında *yä-*, bir ünsüzden sonra *ä* değerindedir. æ Başkurtça sözcüklerde yalnız sözbaşındaki *ĭ* sesini göstermek için kullanılır. Rusça sözcüklerde ise aynı durumda *ä* değerindedir. *y* ve *Y*, sözbaşında bir ünsüzden önce ve söziçinde bir ünsüzden sonra sırasıyla *u* ve *ü*, bir ünlüden sonra ve iki ünlü arasında *w* değerindedirler. *x* harfi Rusça ödünç sözcüklerdeki *x*, Arapça-Farsça ödünç sözcüklerdeki *h*, *h* seslerini gösterir. Art ünlülü yabancı sözcükler *k* ile değil, *κ* ile gösterilir. Başkurtça kökenli sözcüklerde ise *κ*, *κ* ayrımı vardır.

## 5. SESBİLGİSİ

Başkurtça, Tatarcanın belirleyici sesbilgisel özellikleri olan *o* > *u*, *ö* > *ü*, *u* > *ü*, *ü* > *ü* değişimlerini paylaşmakla birlikte *s* > *h* (sözbaşı ve ekbaşı), *s* > *ø* (hece sonu ve sözsonu), *ç* > *s*, *z* > *d* değişimleri ve dudak çekimi özelliğiyle Tatarcadan önemli ölçüde ayrılır.

### 5.1. Ünlüler:

**5.1.1.** ET *a* = Bşk. *a*: *adır-* “ayırmaq” > *ayır-*; *adaq* “ayak” > *ayaq*; *bağ* “bağ, ip” > *baw*. ET *a* ünlüsünün *ä*’ye değişmesi durumu da vardır: *az* “az” > *ağ* ~ *äđ*; *açığ* “acı” > *ası* ~ *äsĭ*; *yayın* “yayın balığı” > *yäyĭñ*; *yad-* “yaymak” > *yäy-*; *yaş* “yaş, taze” > *yäş* “genç; ıslak; gözyaşı”; *yaşır-* (<*yaşur-*) “gizlemek” > *yäşĭr-*; *yay* “yaz” > *yäy*; *yapış-* “yapışmak” > *yäbĭş*. *a* > *ä* değişimi ödünç sözcüklerde de görülür: Fars. *cān* “can” > *yän*.

**5.1.2.** ET *ä*, *e* sesleri Başkurtçada ayrılmazlar. İkisi de ilk hecede *i*, diğer hecelerde *ä* olarak görünür (Bu nedenle, gerçek Başkurtça sözcüklerin ilk hecesinde *ä* sesi bulunmaz. Ancak *mängĭ* (<*bäñgi*) “bengi” gibi birkaç eskicil örnekte *ä* korunmuştur): *bēş* “beş” > *biş*; *täniz* “deniz” > *diñgĭz*; *ēki* “iki” > *iki*; *tämĭr* “demir” > *timĭr*; *tilä-* “dilemek” > *tĭlä-*; *yüräk* “yürek” > *yŭrāk*; *kökärçin* “güvercin” > *kügärsĭñ*.

-*äb* öbeği -*üy* olmuştur: *säb-* “sevmek” > *hŭy-*; *äb* “ev” > *üy*.

**5.1.3.** ET *ı* = Bşk. *ı*: *kızıl* “kırmızı” > *kıdıl*; *yabız* “kötü” > *yawız*. Eski Türkçe *ı* sesinin öndamaksıllaşması da görülür: *tul* “dil” > *tĭl*; *bış-* “pişmek” > *bĭş-*; *ıt* “köpek” > *it*; *yaşır-* (<*yaşur-*) “gizlemek” > *yäşĭr-*; *biñ* “bin” > *mĭñ*.

**5.1.4.** ET *i* sesi, Başkurtçada, her durumda kısa bir *ĩ* sesine değişmiştir: *bil*- “bilmek” > *bĩl*-; *tirig* “diri” > *tĩrĩ*; *kidiz* “kilim” > *kĩyĩd*.

**5.1.5.** ET *o* > Bşk. *u*: *tokuz* “dokuz” > *tuğĩd*; *ot* “ateş” > *ut*; *tok* “tok” > *tuk*; *soñ* “son” > *huñ*; *koñuz* “böcek” > *kuñĩd*.

**5.1.6.** ET *ö* > Bşk. *ũ*: *söz* “söz” > *hũd*; *tök*- “dökmek” > *tũk*-; *öz* “öz” > *ũd*; *öltür*- “öldürmek” > *ũltĩr*-; *kökärçin* “güvercin” > *kũgärsĩn*.

**5.1.7.** ET *u* > Bşk. *ũ*: *uç*- “uçmak” > *ũs*-; *buz* “buz” > *bũd*; *tuz* “tuz” > *tũd*; *kunduz* “kunduz” > *kũndũd*; *kudruk* “kuyruk” > *kũyrũk*.

İlk hece dışında *u* > *ı* değişimi de vardır: *orun* “yer” > *urĩn*; *boyun* “boyun” > *muyĩn*; *tol-tur*- “doldurmak” > *tultĩr*-; *korkut*- “korkutmak” > *kurkut*-.

Bir örnekte sözbaşı *u*- yitimi görülür: MK *uv*-, *uw*- “ufalamak” > *\*uv-at*- > *vat*- “vurmak, dövmek; ufalamak”, *vaķ* “küçük” < *\*uv-aķ*.

*u* > *ı*: *sub* “su” > *hıw*.

**5.1.8.** ET *ü* > Bşk. *ũ*: *kũl*- “gülmek” > *kũl*-; *tũş* “düş” > *tũş*; *kũmũş* “gümüş” > *kũmũş*; *kũz* “güz” > *kũd*; *bädũk* “büyük” > *bũyũk*.

İlk hece dışında *ü* > *ĩ* değişimi de vardır: *öltür*- “öldürmek” > *ũltĩr*-.

## 5. 2. Ünsüzler

**5.2.1.** Eski Türkçe sözbaşı *b*- sesi Başkurtçada tümüyle korunmuştur: *bıçaķ* “bıçak” > *bısaķ*; *bış*- “pişmek” > *bış*-; *bar* “var” = *bar*, *bar*- “varmak” = *bar*-; *barmaķ* “parmak” = *barmaķ*; *bĩr*- “vermek” > *bir*-.

*n*, *ŋ*, *m* sesleri bulunan sözcüklerde *b*- > *m*:- *boyun* “boyun” > *muyĩn*; *burun* “burun” > *mũrũn*; *bān* “ben” > *min*; *bāŋgũ* “bengi” > *māŋgĩ*; *bıñ* “bin” > *mĩñ*.

Eski Türkçe söziçi ve sözsonu *b* sesi, Başkurtçada, art ünlülü sözcüklerde *w*, ön ünlülü sözcüklerde, *-āb* ses öbeği içinde *y*’ye değişmiştir: *sub* “su” > *hıw*; *ķabış*- “kavuşmak” > *ķawış*-; *yabaş* “sakin, uslu” > *yıwaş*; *āb* “ev” > *ũy*; *sāb*- “sevmek” > *hũy*-.

**5.2.3.** Eski Türkçe *ç* sesi, Başkurtçada, her durumda *s* olmuştur: *bıçaķ* “bıçak” > *bısaķ*; *çöp* “çöp” > *sũp*; *uç*- “uçmak” > *ũs*-; *ķaçan* “ne zaman” > *ķasan*.

Başkurtçaya girmiş olan ödünç sözcüklerdeki *ç* sesi, *ya* s’ye değişmiş, *ya* da korunmuştur: Rus. *чepдaк* “tavan arası” > *sardāķ*; Tat. *çatır* (<Fars. *çādār*) > “çadır” > *çatır*.

**5.2.4.** Eski Türkçe söziçi ve sözsonu *d* sesi Başkurtçada *y* olmuştur: *adğır* “aygır” > *ayğır* *adır*- “ayırarak” > *ayır*-; *adaķ* “ayak” > *ayaķ*. Sözsonu *-d* sesi birkaç sözcükte ötümsüzleşerek *-t* olmuştur: *ēşid*- “işitmek” > *işĩt*-; *kũd*- “beklemek” > *kũt*-.

**5.2.5.** Eski Türkçe *s* sesi, Başkurtçada, sözbaşı ve ekbaşında *h* olmuştur: *sığır* “sığır” > *hıyır*; *sub* “su” > *hıw*; *sarığ* “sarı” > *harı*; *sağ* “sağ, iyi” > *haw*; *tuz-suz* “tuzsuz” > *tũd-hũd*.

Söziçi ve sözsonunda ise *s* sesi, *ø*’ye değişmiştir: *sasığ* “kötü koku” > *haøıķ*; *bas*- “basmak” > *baø*-; *āski* “eski” > *iøķĩ*.

*s* > *h* ve *s* > *ø* değişimleri eski alıntılarda da görülür: Rus. *солдaм* “asker” > *haldat*; Ar. *ħāsāb* “hesap, sayı” > *iøäp*. Yeni ödünç sözcüklerde *s* sesi korunmuştur: Ar. *ism* “ad” > *işĩm*; Ar. *cism* “beden; madde” > *yışĩm*.

**5.2.6.** Eski Türkçe *ş* = Bşk. *ş*: *taş* “taş” = *taş*; *iş* “iş” > *iş*; *āşik* “eşik” > *işĩk*.

**5.2.7.** Eski Türkçe söziçi ve sözsonu *z* sesi *ḏ* olmuştur: *ağız* “ağız” > *awıḏ*; *buz* “buz” > *büḏ*; *az* “az” > *aḏ* ~ *äḏ*.

*z* sesine karşılık, eski ödünç sözcüklerde *ḏ*, yeni ödünç sözcüklerde ise *z* sesi vardır: Fars. *zōr* “kuvvet, güç” > *ḏur* “büyük”, Fars. *ziyān* “zarar, kayıp” > *zıyan*.

**5.2.8.** ET *y* = Bşk. *y* (her durumda): *yēr* “yer” > *yir*; *yorı* “yürümek” > *yūrū*-.; *ay* “ay” = *ay*; *yaz* “ilkyaz” > *yaḏ*.

**5.2.9.** Eski Türkçe *t* sesi, Başkurtçada, her durumda, büyük bir çoğunlukla korunmuştur. Diğer ötümsüz ünsüzlerde olduğu gibi ünlülerarası durumda ötümlüleşmez. Ancak sözbaşında olduğu durumda *t*- > *d*- değişimi oldukça sık görülür: *yutum* “yudum” > *yūtūm*; *ata*- “ad vermek” = *ata*-; *altun* “altın” > *altın*; *ēšit*- (<*ēšid*-) “ışitmek” > *iš īt-īw* (matar); *tört* “dört” > *dürt*; *tarıḡ* “darı” > *darı*; *toḡuz* “domuz” > *duḡıḏ*.

**5.2.10.** Eski Türkçe, söziçi ve sözsonu *p* sesi, eklenme sırasında, ünlülerarası durumda kaldığında ötümlüleşmiş, bunun dışında korunmuştur: *tap*- “bulmak” = *tap*-; *yapurḡaḡ* “yaprak” > *yapraḡ*; *sap* “sap” = *sap*; *köp*- “şişmek” > *küb-üw* (matar); *yap*- “örtmek” > *yab-ıw* (matar).

**5.2.11.** Eski Türkçe *k*, *k* sesleri de *t* sesi gibi, ünlülerarası durumda (eklenme sırasında) kaldığında ötümlüleşmiş, bunun dışında korunmuşlardır: *kan* “kan” = *kan*; *akım* “akım” > *aḡım*; *yıkıl*- “yıkılmak” > *yıḡıl*-.; *baḡ*- “bakmak” > *baḡıw* (matar); *kök* “gök” > *kük*; *bük*- “bükme” > *büḡüw* (matar).

**5.2.12.** Eski Türkçe söziçi ve sözsonu *ḡ* sesi korunmuştur: *biḡ* “bin” > *mīḡ*; *soḡ* “son” > *huḡ*; *yaḡı* “yeni” = *yaḡı*; *tāḡız* “deniz” > *diḡıḏ*.

**5.2.13.** Eski Türkçe söziçi ve sözsonu *ḡ*, *g* seslerinin Başkurtçadaki gösterimleri çok kurallı değildir. *ḡ* sesi, ek ve hece başında korunurken, iki ünlü arasında ve tek heceli sözcüklerin sonunda büyük bir çoğunlukla *w* olmuştur: *baḡ* “bağ” > *baw*; *saḡ* “sağ” > *saw*; *taḡ* “dağ” > *taw*; *aḡ* “ağ” > *aw*; *aḡız* “ağız” > *awıḏ*; *aḡır* “ağır” > *awır*; *aḡıl* “ağıl” > *awıl*; *baḡır* “bağır” > *bawır*; *yalḡan* “yalan” = *yalḡan*; *adḡır* “aygır” > *ayḡır*; *kaḡḡu* “kaygı” > *kaḡıḡı*.

*ı* ünlüleri arasında ve tek heceli sözcüklerde *ı* ünlüsünden sonra *ḡ* sesi *y*’ye değişmiştir: *yıḡın* “yığın” > *yıyın*; *sıḡır* “sığır” > *hıyır*; *yıḡ*- “yığmak” > *yıy*-.; *sıḡ*- “sığmak” > *sıy*-..

Bir örnekte *-oḡu*- > *u*: *oḡul* “oğul” > *ul*.

*-aḡu/-aḡü* ses öbeği *-aw/-äw* olmuştur: *buzāḡu* “buzağı” > *bıḏaw*; *kıraḡu* “kırağı” > *kıraw*; *küdegü* “güveyi” > *kıyāw*.

Birden çok heceli sözcüklerin sonunda *-ḡ* > *w*: *adıḡ* “ay” > *ayıw*; *\*sılıḡ* (> MK *silig*) “temiz” > *hılıw*. Oğuz grubunda olduğu gibi *-ḡ/-g* yitimi de vardır: *sarıḡ* “sarı” > *harı*; *uluḡ* “ulu” > *ülü*; *tiriḡ* “diri” > *tiri*.

*g* sesi, söziçinde, dudak ünlüleri yanında çoğunlukla *y* olmuş, düz ünlüler yanında çoğunlukla korunmuştur: *bögür* “böğür” > *büyür* “böbrek”; *ügüm* “yığın” > *üyüm*; *ögrän*- “öğrenmek” > *üyrän*-.; *yigıt* “genç” > *yıḡıt*; *yegirmi* “yirmi” > *yigirmi*.

Sözsonunda *-g* > *y*: *üḡ*- “yığmak” > *üy*-..

## 6. YAPIBİLGİSİ

**Yapım Ekleri:** Burada, yalnız, Türkçede kullanılmayan yapım ekleri seçilerek örneklendirilmiştir.

1. -sA: *muyın-sa* “gerdanlık” <*muyın* “boyun”; *kükräk-sä* “göğüslük” <*kükräk* “göğüs”.
2. -Gilt/-Gilt (renk adlarında): *har-gilt* “sarımsı” <*harı* “sarı”; *kıd-gilt* “kızıl” <*\*kız* “kırmızı”; *yäş-kilt* “yeşilimsi” <*yäş* “yeşil”.
3. -sAn: *iş-sän* “çalışkan” <*iş* “iş”; *kurkıw-san* “korkak” <*kurkıw* “korku”.
4. -sık/-sık, -sük/-sük: *tüyün-sük* “düğümçük” <*tüyün* “düğüm”; *küş-sük* “kuşcağız” <*küş* “kuş”.
5. -y, -GAy (küçültme eki): *baba-ḳay* “babacık” <*baba* “baba”; *aḡa-y* “aḡabeyicik” <*aḡa* “aḡabey”.
6. -rḡA, -ırḡa/-ırḡa, -ürḡa/-ürḡa (mastar eki): *yad-ırḡa* “yazmak” <*yad-*; *işlä-rḡa* “çalışmak”.
7. -w, -ıw/-ıw, -üw/-üw (mastar eki): *yürü-w* “yürümek” <*yürü-*; *yariş-ıw* “yarışmak” <*yariş-*; *uḳı-w* “okumak” <*uḳı-*.
8. -y, -Ay: *ḳara-y-* “kararmak” <*ḳara* “kara”; *zur-ay-* “büyümek, çoḡalmak” <*zur* “büyük” <Fars. *zūr* “kuvvet, güç”.
9. -ı/-ı: *bay-ı-* “zenginleşmek” <*bay* “zengin”.

#### İyelik Ekleri (Teklik):

1. -m, -ım/-ım, -üm/-üm: *bülmä-m* “odam”; *üy-üm* “evim”.
2. -η, -ıη/-ıη, -üη/-üη: *bülmä-η* “odan”; *üy-üη* “evin”.
3. -ı/-ı, -ül/-ül, -hı/-hı, -hül/-hül: *bülmä-hı* “odası”; *üy-ü* “evi”.

(Çokluk):

4. -bıd/-bıd, -büd/-büd, -ıbıd/-ıbıd, -übüd/-übüd: *bülmä-bıd* “odamız”; *üy-übüd* “evimiz”.
5. -ḡıd/-ḡıd, -ḡud/-ḡud, -ıḡıd/-ıḡıd, -üḡüd/-üḡüd: *bülmä-ḡıd* “odanız”; *üy-üḡüd* “eviniz”.
6. -ı/-ı, -ül/-ül, -hı/-hı, -hül/-hül: *bülmä-hı* “odası”; *üy-ü* “evi”.

#### Ad Çekimi:

İlgi Eki: -nıη/-nıη, -nüη/-nüη, -dıη/-dıη, -düη/-düη, -tıη/-tıη, -tüη/-tüη, -dıη/-dıη, -düη/-düη.

Gösterme Eki: -nı/-nı, -nü/-nü, -dı/-dı, -dü/-dü, -tı/-tı, -tü/-tü, -dı/-dı, -dü/-dü.

Yönelme Eki: -GA.

Kalma Eki: -ıA, -dA, -dA, -tA.

Çıkma Eki: -nAn, -dAn, -dAn, -tAn.

Eşitlik Eki: -sA.

Çokluk Eki: -ıAr, -dAr, -dAr, -tAr.

Sayılar: *bır*, *iki*, *üs*, *dürt*, *biş*, *altı*, *yitı*, *hiḡıd*, *tuḡıd*, *un*.

Kişi Adılları: *min* “ben”, *hin* “sen”, *ul* “ol”, *bıd* “biz”, *hıd* “siz”, *ular* “onlar”.

Gösterme Adılları: *bıl* “bu”, *üşü* “şu”, *ul* “o”, *şul* “şu”, *tiḡı* “o”.

Dönüşlülük Adılı: *üd* “öz”.

İlgeçler: *üşün* “için”, *kıwık* “gibi”, *üş* “üst”, *alt* “alt”, *art* “arka”, *iş* “iç”, *tış* “dış”, *ara* “arasında”, *urta* “orta”, *yan* “yan”, *karşı* “karşı”, *buy* “boyunca”, *haḳ* “hakkında”, *sama* “yaklaşık”, *män* “ile”, *hayın* “her” (*kün hayın* “her gün”), *ayḳanlı* “yoluyla”, *hımaḳ* “gibi”, *tıklım* “gibi”, *aşa* “öte, öteye”, *ütä* “öte, öteye”,

*arķırı* “boyunca, öte, öteye”, *ilık* “önce”, *alda* “önce”, *huı* “sonra”, *bütän* “sonra”, *başlap* “başlayarak”, *başķa* “başķa”.

### Eylem Çekimi:

**Emir Kipi:** (Teklik) 1. kişi yok; 2. kişi eksiz; 3. kişi *-hun/-hın*, *-hün/-hün*; (Çokluk) 1. kişi yok; 2. kişi *-ğığ/-gığ*, *-ğüğ/-ğüğ*, *-ıgığ/-ıgığ*, *-üğüğ/-üğüğ*; 3. kişi *-hındar/-hındar*, *-hündar/-hündar*; Olumsuz biçimi *-mA* ile yapılır.

Ø  
uķı “oku!”  
uķı-hın “okusun!”

Ø  
uķı-ğığ “okuyun!”  
uķı-hındar “okusunlar!”

**Görünen Geçmiş Zaman:** İki biçimde yapılır: 1.-nı/-nı, -nũ/-nũ, -dı/-dı, -dũ/-dũ, -dı/-dı, -dũ, -dũ, -tı/-tı, -tũ/-tũ. Olumsuz biçimi *mA* ile kurulur.

uķı-nı-m “okudum”  
uķı-nı-ı “okudun”  
uķı-nı “okudu”

uķı-nı-k “okuduk”  
uķı-ğıı “okudunuz”  
uķı-nı-lar “okudular”

2. -ğAn. Olumsuz biçimi *-mA* ile yapılır.

uķı-ğan-mın “okudum”  
uķı-ğan-hıı “okudun”  
uķı-ğan “okudu”

uķı-ğan-bığ “okuduk”  
uķı-ğan-hıgığ “okudunuz”  
uķı-ğan-dar “okudular”

**Şimdiki Zaman:** -A, -y. Olumsuz biçimi *-mAy* ile yapılır.

yadı-a-m “yazıyorum”  
yadı-a-hıı “yazıyorsun”  
yadı-a “yazıyor”  
yadı-a-bığ “yazıyoruz”  
yadı-a-hıgığ “yazıyorsunuz”  
yadı-a-lar “yazıyorlar”

uķı-y-ım “okuyorum”  
uķı-y-hıı “okuyorsun”  
uķı-y “okuyor”  
uķı-y-bığ “okuyoruz”  
uķı-y-hıgığ “okuyorsunuz”  
uķı-y-dar “okuyorlar”

**Geniş zaman:** -ır/-ır, -ür/-ür, -r: Olumsuz biçimi *-maķ* ile yapılır.

al-ır-mın “alırım”  
al-ır-hıı “alırsın”  
al-ır “alır”

al-ır-bığ “alırız”  
al-ır-hıgığ “alırsınız”  
al-ır-dar “alırlar”

**Gelecek Zaman:** -(y)AsAk. Olumsuz biçimi *-mA* ile yapılır.

uķı-yasaķ-mın “okuyacağım”  
uķı-yasaķ-hıı “okuyacaksın”  
uķı-yasaķ “okuyacak”

uķı-yasaķ-bığ “okuyacağız”  
uķı-hıgığ “okuyacaksınız”  
uķı-yasaķ-tar “okuyacaklar”



## 7. METİN

Burada verilen metin, A. A. Yuldaşev'in **КАЙНАКЧА**'da gösterilen çalışmasından alınmıştır (s. 192).

Яз тиз килде. март айының азағында ук көндәр капыл йылынды. көндөз ирегән кар һыузары, бүтән йылдарзағы кеүек, яз төндәрәндә туңырға ла өлгөрә алманылар. Апрель башында ук Урал тауының көньяк итәктәрәнән сығып, кая ташлы тау араларынан борола-борола аға торған эреле-ваклы йылғалар, кар һыузарынан ишәйеп таштылар, үткән урындарынан Уралдың бай тупрактарын ақтарып, үззәрәнә бутап, куйыртып Яйык йылғаһына койзолар.

Яйык һыуының битен каплаған боззар за бер яктан язғы кояш, икенсе яктан төрлө таузар араһынан, яландар, урмандар арқыры килгән йылғаларҙың ташыузарына сызаманылар. Башта Яйык боззарының уртаһы кабарып өскә калкып ярылды. Яр ситендәгеләре һыу астында калып, түбән төштөләр. Озак та үтмәне, ул боззар ватылды, киҫәкләнде, ярзарҙы тултырып аққан һыуҙың көсө менән этелеп, бер берһенә бәрелеп, шаулап аға ла башланылар.

A. Таһиров, *Ғызыл гвардеецтар*

Yad tid kildī. Mart ayınıñ adağında uķ kündär qapıl yıldı. Kündüd iriğän qar hıwdarı, bütän yıldardağı kiwık, yad tündärindä tuñırğa la ülgürä almanılar. Aprel'başında uķ Ural tawınıñ kün'yak itäktärinän sıgıp, qaya taşlı taw aralarından bürüla-bürüla ağa türğan irilī-vaqlı yılğalar, qar hıwdarından işäyıp taştılar, ütkän urındarından Uraldın bay tupraqtarın aqtarıp, üddärinä butap, quyırtıp Yayıq yılğahına küydüler.

Yayıq hıwınıñ bitin qaplağan büddar da bır yaqtan yadğı küyaş, ikınsı yaqtan tırlı tawdar arahınan, yalandar, urmandar arqırı kilgän yılğalardın taşıwdarına sıdamanılar. Başta Yayıq bođdarınıñ urtahı qabarıp üökä qalkıp yarıldı. Yar sitindägilärı hıw aetında qalıp, tübän tüştüler. Odaq ta ütmäni, ul büddar vatıldı, kiöäkländilər, yarıdardı tultırıp aqқан hıwdın küsü minän itilip, bır bırhınä bärilip, şawlap ağa la başlanılar.

A. Tahirov, *Ğızıl gvardeyetstär*

İlkyaz erken geldi. Daha Mart ayının sonunda günler çabucak ısındı. Gündüz eriyen kar suları, diğer yıllarda olduğu gibi, bahar gecelerinde donmaya vakit bulamadılar. Nisan başında, Ural Dağlarının güney eteklerinden çıkıp sarp kayalı dağ aralarından döne döne akıp duran irili ufaklı ırmaklar, kar sularıyla çoğalıp taştılar. Geçtikleri yerlerde Ural Dağlarının zengin topraklarını alıp, kendilerine katıp Volga Nehrine döktüler.

Volga'nın yüzünü kaplayan buzlar da bir taraftan ilk yaz güneşı, diğer taraftan türlü dağlar arasından, tarlalar, ormanlar geçerek gelen ırmakların taşmalarına dayanamadılar. Önce, Volga'nın buzlarının ortası kabarıp, yukarı kalkıp yarıldı. Kıyıdaşiler su altında kalıp aşağı indiler. Uzun sürmedi, o buzlar küçüldü, parçalandı, kıyıları doldurup akan suyun gücüyle itilip, birbirine çarpıp, çağlayarak akmaya başladılar.

A. Tahirov, *Kızıl Muhafızlar*